

De effecten van het DemocratieLab

Jasmijn Verbeek
Den Haag, februari 2015

Inleiding

Een goed werkende democratische rechtsstaat is geen vanzelfsprekende verworvenheid. Het is essentieel voor het functioneren van een democratische rechtsstaat dat deze gedragen wordt door goed geïnformeerde en participerende burgers (Jarvis, 2008). De laatste decennia is er groeiende bezorgdheid over de staat van burgerparticipatie in Westerse democratieën. In het bijzonder is er ongerustheid over de vermeende afname van politieke kennis en betrokkenheid van jongeren bij de democratie. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat jongeren tegenwoordig niet alleen minder politieke kennis hebben dan volwassenen, ze hebben ook minder politieke kennis in vergelijking met vorige generaties. Het risico bestaat dat deze jongeren zich volledig zullen afkeren van het politieke leven en de democratie (Milner, 2010).

Er is groeiend bewijs dat wat in de midden tot late tienerjaren geleerd en aangeleerd wordt, in stand wordt gehouden in het volwassen leven (Jennings and Niemi, 1981; Galston, 2001). Gezien de groeiende onrust over het vermeende gebrek aan kennis en participatie van jongeren, is het van groot belang jongeren in aanraking te brengen met politiek, democratie en rechtsstaat. Inmiddels is in veel landen meer aandacht gekomen voor politieke educatie in het curriculum. Verder worden in enkele landen extra programma's aangeboden om jongeren direct in contact te brengen met politiek, democratie en rechtsstaat en deze thema's interessanter en minder abstract te maken.

ProDemos - *Huis voor democratie en rechtsstaat* in Den Haag vervult in Nederland een belangrijke rol in het aanbieden van dit soort programma's. De organisatie heeft als primair doel mensen in Nederland te informeren over en te betrekken bij de democratie en rechtsstaat (Visitatie ProDemos, 2014). Met een breed scala aan activiteiten, zoals onder andere bezoekersprogramma's, werkvormen, gastlessen, workshops en evenementen voor verschillende doelgroepen, draagt ProDemos bij aan de verspreiding van de kennis over en betrokkenheid bij de democratische rechtsstaat en de politiek. In het bijzonder bij jongeren, een groep voor wie democratie, rechtsstaat en politiek minder vanzelfsprekend zijn, heeft ProDemos een belangrijke rol te vervullen (Ibid.). In het interactieve onderdeel *DemocratieLAB* worden jongeren uitgedaagd om democratisch burgerschap te ontdekken. Ze vergaren hierbij niet alleen kennis over de democratische rechtsstaat, maar bestuderen en ontdekken ook hun eigen rollen en opvattingen binnen onze democratische rechtsstaat.

In het visitatierapport 2014 wordt aangegeven dat ProDemos een belangrijke rol heeft in het bevorderen van een positieve attitude ten opzichte van democratie en rechtsstaat. De verwachting is dat het DemocratieLAB hier een positieve invloed op heeft.

In dit onderzoek worden de effecten van het DemocratieLAB getest op gedrag, houding en kennis van jongeren ten aanzien van democratie, rechtsstaat en politiek. 440 vmbo-leerlingen en 338 vwo-leerlingen hebben in het najaar van 2014 deelgenomen aan het effectiviteitsonderzoek door voor- en of nametingsvragenlijsten in te vullen. De resultaten worden in dit rapport gepresenteerd.

Onderzoeksvraag

Gezien de noodzaak van het betrekken van jongeren bij de democratische rechtsstaat is het van belang te onderzoeken wat de effecten van het DemocratieLAB zijn op de democratische betrokkenheid van jongeren. De vraag die centraal staat in dit onderzoek, luidt als volgt: *'Wat zijn de effecten van het DemocratieLAB van de organisatie ProDemos op de kennis, het gedrag en de houding van jongeren van het vmbo en vwo ten aanzien van democratie, rechtsstaat en politiek?'*

Eerst zullen de achtergrond, inhoud en de interactieve methode van het DemocratieLAB besproken worden. Vervolgens zal de onderzoeksmethode en onderzoeksgroep van dit onderzoek beschreven worden. Daarna zullen de resultaten betreffende de effecten van het DemocratieLAB gepresenteerd worden.

Het DemocratieLAB

De permanente interactieve tentoonstelling het DemocratieLAB is het resultaat van een samenwerking tussen de Stichting Vredeseducatie en ProDemos -*Huis voor democratie en rechtsstaat*. De interactieve methodiek uit het Fort van de Democratie, dat in 2008 in Utrecht werd geopend, is in het DemocratieLAB toegesneden op de missie van ProDemos. De Adessium Foundation heeft het DemocratieLAB gefinancierd. De interactieve tentoonstelling werd op 29 november 2013 feestelijk geopend door de voorzitter van de Tweede Kamer Anouchka van Miltenburg. Het DemocratieLAB maakt onderdeel uit van een breder educatief dagprogramma dat jongeren op een actieve manier betreft bij de democratie en de politiek.

In het DemocratieLAB worden jongeren en volwassenen uitgedaagd om democratisch burgerschap te onderzoeken. Ze vergroten niet alleen hun kennis over democratie, rechtsstaat en politiek, maar onderzoeken ook hun eigen democratisch gedrag en houding ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek. Door hun democratisch gedrag en houding te onderzoeken in het DemocratieLAB, krijgen de leerlingen inzicht in de rol en de houding die zij hebben in een democratische rechtsstaat en de politiek. De onderdelen van het DemocratieLAB gaan over vraagstukken rondom de taken van de overheid, de trias politica, verschillende vormen van democratie, het verschil tussen democratie en dictatuur, de grondwet, participeren, actievoeren en rechten en plichten. Leerlingen houden zich in het DemocratieLAB bijvoorbeeld bezig met vragen als: 'Wat is het verschil tussen een democratie en een dictatuur?', 'Wat vind ik belangrijk in een democratie?', 'Hoever zou ik gaan met politiek actievoeren?', 'Wat voor afwegingen maak ik tussen vrijheid van meningsuiting en het verbod op discriminatie?' en 'Wat zou de taak van de overheid moeten zijn?'

Het DemocratieLAB is een onderdeel van het educatieve dagprogramma ProDemos Binnenhof voor Scholen. Tijdens dit programma bezoeken de leerlingen, naast het DemocratieLAB, ook de Tweede Kamer en maken ze via allerlei werkvormen op een interactieve manier kennis met de democratische rechtsstaat. In 2013 namen bijna 48.000 leerlingen uit het voortgezet onderwijs deel aan de educatieve programma's van ProDemos (ProDemos, Jaarverslag 2013).

Het DemocratieLAB bestaat uit eenenveertig installaties met verschillende opdrachten. Jongeren of volwassenen bezoeken de tentoonstelling in tweetallen. Ze krijgen ieder een tablet, die hen de weg wijst langs de diverse onderdelen in het lab. Er zijn verschillende routes, aangepast aan het niveau van de bezoeker. Zo zijn er routes voor leerlingen van verschillende schooltypes. Op de tablet lezen zij de opdrachten en verwerken ze hun antwoorden. Aan het einde van het bezoek wordt automatisch een certificaat geprint waarin zij feedback krijgen op hun keuzes en antwoorden. Dit certificaat wordt ook naar het e-mailadres van de bezoekers verzonden, zodat ze thuis of later op school de resultaten kunnen analyseren.

De interactieve methode van het DemocratieLAB

Het DemocratieLAB is een permanente tentoonstelling in het gebouw van ProDemos met een interactieve en innovatieve leer methode. De leerlingen worden in tweetallen uitgedaagd om de opdrachten te doen en komen zo op een speelse manier in aanraking met belangrijke onderwerpen in een democratie, dictatuur of rechtsstaat. Via allerlei spelvormen ontwikkelen de leerlingen hun mening over verschillende onderwerpen, onderzoeken ze hun politieke betrokkenheid en wordt er gereflecteerd op wat wel en niet mag in de Nederlandse democratische rechtsstaat.

Deze interactieve leervorm van het DemocratieLAB is een goed voorbeeld van *leren door ervaring*. Deze vorm van leren gaat over het verzamelen en toepassen van kennis, vaardigheden en gevoelens in een relevante setting waarbij men ervaart waar men over leert (Brookfield, 1983). Waar kennis over democratie, rechtsstaat en politiek in het klaslokaal vaak passief wordt overgedragen, spelen de leerlingen in het DemocratieLAB gezamenlijk een actieve rol in het leerproces. Leren door ervaring is een effectieve manier voor het leren van een actieve burgerschapsrol in een samenleving (Damon, 2001: 141). Door het ervaringsleren worden de politieke begrippen minder abstract voor de leerlingen en krijgen ze het gevoel dat de democratische rechtsstaat ook hen aan gaat. Waar directe actieve vormen gecombineerd worden met mogelijkheden tot reflectie, is de groei in kennis en betrokkenheid het grootst (Ibid., 144).

Het onderzoek

Verwachte effecten

De officiële doelen van het DemocratieLAB, het vergroten van kennis over democratie, rechtsstaat en politiek en het ontdekken van de eigen rol en opvattingen daarover zijn in dit onderzoek vertaald naar drie categorieën: democratisch en politiek *gedrag, houding* ten aanzien van democratie, rechtsstaat en politiek, en *kennis* over democratie, rechtsstaat en politiek. Daarnaast zijn er evaluatieve vragen gesteld over het programma.

Ondanks het feit dat het DemocratieLAB slechts een uur in beslag neemt van de politieke dag in Den Haag, is de verwachting dat het DemocratieLAB -door de interactieve werkvorm- een positieve bijdrage levert aan het gedrag, de houding en kennis van leerlingen ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek.

Het democratische gedrag van de leerlingen wordt gemeten aan de hand van verschillende vragen over de *stemintentie*, *participatie-intentie* (meedoen aan een demonstratie, politici volgen op internet, verkiezingsposters ophangen, meedoen aan een handtekeningenactie, met een politicus spreken en naar een discussie gaan over een politiek onderwerp), *praten over democratie* en *praten over de rechtsstaat*. De verwachting is dat het DemocratieLAB een positief effect heeft op dit gedrag.

De houding ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek wordt gemeten aan de hand van verschillende vragen over de *politieke interesse*, *perceptie van politiek* (politiek is meestal leuk, belangrijk, saai en stom), *politieke emoties* (blij, enthousiast, hoopvol, boos, bang en verdrietig), *politiek extern en intern zelfvertrouwen* (invloed uitoefenen, mening vormen, een actieve rol spelen en politiek begrijpen). De verwachting is dat het DemocratieLAB een positief effect heeft op de politieke interesse, de positieve attitude-items, de positieve politieke emoties en het politiek zelfvertrouwen. Verder wordt er verwacht dat het een negatief effect heeft op de negatieve attitude-items en de negatieve politieke emoties. Tot slot wordt er ook aan de leerlingen gevraagd wat zij het belangrijkste vinden in een democratie. Er zal gekeken worden of deze mening verandert door het programma.

De kennis over democratie, rechtsstaat en politiek wordt gemeten door middel van *subjectieve kennisvragen* en *objectieve kennisvragen*. De subjectieve kennisvragen gaan over democratie en rechtsstaat in het algemeen. De objectieve kennisvragen zijn meerkeuzevragen. Vwo- en vmbo- leerlingen krijgen in deze categorie voor een deel dezelfde en voor een deel verschillende vragen voorgelegd. Voor beide groepen wordt de kennis over democratie en niet-democratie getest aan de hand van verschillende stellingen waarbij de leerlingen moeten aangeven of de stelling bij een democratie of niet bij een democratie hoort. Verder wordt aan beide groepen gevraagd wat vrijheid van meningsuiting en recht op gelijke behandeling inhoudt, en of je mag staken in de Nederlandse rechtsstaat. Vervolgens wordt de vmbo-leerlingen gevraagd wat vrije verkiezingen inhouden aan de hand van verschillende stellingen. De vwo-leerlingen krijgen vragen over de verschillende machten in de democratische rechtsstaat en de rechten en plichten van een minister. De verwachting is dat het programma een positief effect heeft op de subjectieve en objectieve kennis van de leerlingen.

Onderzoeksdesign

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is er gebruik gemaakt van een Solomon Four Group design (Solomon, 1949). Dit design kent naast de twee groepen van het klassieke experimentele design twee extra groepen: een experimentele groep met voor- en nameting, een controlegroep met voor- en nameting, een experimentele groep met alleen een nameting en een controlegroep met alleen een nameting (tabel 1). Door de controlegroepen wordt gecontroleerd of de gevonden effecten niet door 'spontane' veranderingen of externe invloeden zijn ontstaan. De extra groepen zonder voormeting controleren of de gevonden effecten niet beïnvloed zijn door de voormeting. Door een dergelijk strikt design te gebruiken is zowel de interne als externe validiteit van het onderzoek hoger dan bij het gebruik van een klassiek experiment (Babbie, 2009). De interventie is de deelname van de leerling aan het DemocratieLAB van ProDemos. De conclusie dat het programma effect heeft is enkel gerechtvaardigd als: de uitkomst van de groep 1 nameting is hoger dan de uitkomst van de groep 1 voormeting; de uitkomst van de groep 2 nameting is even hoog als de uitkomst van de groep 2 voormeting; de uitkomst van de groep 1 nameting is hoger dan de uitkomst van de groep 2 nameting; en de uitkomst van de groep 3 nameting is hoger dan de uitkomst van de groep 4 nameting. Om te testen of de gemiddelden van de verschillende groepen significant van elkaar verschillen worden independent samples t-tests gebruikt in het statistiekprogramma SPSS.

De controlegroepen in dit onderzoek voldoen echter niet aan alle eisen van een normale controlegroep. In plaats van het DemocratieLAB hebben de klassen in de controlegroep een alternatief onderdeel gedaan. Dit alternatieve onderdeel kan verschillen: een politieke bingo, het Krachtenveld, het spel 'Hoe oefen ik invloed uit' of het buitenonderdeel Kraak de Binnenhofcode. Het kan zo zijn dat ook de leerlingen in de controlegroep geleerd hebben over democratie, rechtsstaat of politiek en dat hun houding of gedrag veranderd is. In dit onderzoek wordt dus vooral gemeten wat het DemocratieLAB meer, minder of evenveel bijdraagt aan het programma Politiek, dan een alternatief onderdeel.

Test	Voormeting	Deelname DemocratieLAB	Nameting
Groep 1	O	X	O
Groep 2	O		O
Groep 3		X	O
Groep 4			O

Onderzoeksgroep en procedure

Aan dit onderzoek deden 778 middelbare scholieren uit Nederland mee, waarvan 440 leerlingen van het schooltype vmbo en 338 leerlingen van het schooltype vwo (zie tabel 2). Gezien het belang van democratische en politieke vorming op jonge leeftijd, is er voor gekozen dit onderzoek alleen te richten op de effecten van het programma op leerlingen in het voortgezet onderwijs. Verder is er voor gekozen zowel leerlingen van het vmbo als het vwo te laten deelnemen aan het onderzoek om op deze manier de effecten van het DemocratieLAB te kunnen vergelijken tussen de verschillende onderwijsniveaus. Het aantal leerlingen bij de voor- en nameting verschilt enigszins doordat sommige leerlingen bij de nameting afwezig waren door ziekte of andere lessen. De scholen die meegewerkt hebben aan het onderzoek zijn uitgekozen op basis van deelname aan het programma Politiek, waarvan het DemocratieLAB een onderdeel is.

Vmbo				vwo			
Groep 1	81	X	79	Groep 1	109	X	94
Groep 2	151	-	135	Groep 2	83	-	79
Groep 3	-	X	154	Groep 3	-	X	97
Groep 4	-	-	72	Groep 4	-	-	68
N 440*				N 338*			

* N = totaal aantal respondenten van nametingen groep 1, 2, 3 en 4.

In tabel 3 is een overzicht gegeven van de beschrijvende statistieken van de onderzoeksgroep. Bij zowel vmbo als vwo zijn de meisjes licht oververtegenwoordigd. Verder komen de meeste leerlingen van zowel vmbo als vwo uit klas 4 (80%). De leeftijd van de leerlingen verschilt van 14 tot 18 jaar, de meeste leerlingen van zowel vmbo als vwo zijn 15 jaar. Verder is van beide groepen meer dan 80% autochtoon. Dit komt goed overeen met

het Nederlandse gemiddelde (CBS, 2014). Tot slot zijn de leerlingen afkomstig van 17 scholen verspreid over Nederland.

		vmbo		vwo	
		N	%	N	%
Geslacht	Jongen	215	49	148	44
	Meisje	225	51	190	56
Leeftijd	14 jaar	64	15	31	9
	15 jaar	250	57	224	67
	16 jaar	106	24	55	16
	17 jaar	20	4	24	7
	18 jaar	-	-	4	1
Klas	3 ^e klas	89	20	-	-
	4 ^e klas	351	80	271	80
	5 ^e klas	-	-	47	14
	6 ^e klas	-	-	20	6
Afkomst	Autochtoon	355	81	292	86
	Allochtoon	85	19	46	14

Het onderzoek is gedaan aan de hand van een schriftelijke gestructureerde vragenlijst over de houding, het gedrag en de kennis ten opzichte van democratie en rechtsstaat. De scholieren die de vragenlijst hebben ingevuld zijn daarvoor gevraagd door hun docent, die per telefoon en mail was benaderd over het onderzoek. De experimentele groepen bestonden uit klassen die het programma Politiek volgden met daarin het onderdeel DemocratieLAB. De controlegroepen bestonden uit klassen die ook het programma Politiek volgden, maar níét aan het onderdeel DemocratieLAB hebben meegedaan. De voormetingen van de groepen 1 en 3 zijn tussen 1 september en 26 september 2014 bij ProDemos afgenomen. De nametingen van de groepen zijn op de scholen afgenomen tussen 10 september en 10 oktober 2014. De vragenlijsten van de voor- en nameting en voor de

experimentele en de controlegroep zijn hetzelfde, op de evaluatievragen over ProDemos na. Op deze manier kunnen de antwoorden op de vragen na afloop van de dataverzameling goed met elkaar vergeleken worden.

Meetinstrument

De vragenlijst omvat verschillende vragen die het gedrag, de houding en de kennis van de leerlingen ten opzichte van democratie en rechtsstaat moeten meten. De vragenlijst start met algemene vragen over geslacht, leeftijd, school, schooltype, klas en geboorteland van de vader en moeder. Vervolgens wordt er gevraagd naar de stemintentie, participatie-intentie, subjectieve kennis ten opzichte van democratie en rechtsstaat, interesse in politiek, perceptie van politiek, emoties ten opzichte van politiek, politiek zelfvertrouwen, wat de leerlingen belangrijk vinden in een democratie, hoe vaak men praat over democratie en rechtsstaat en de objectieve kennis wat betreft democratie en rechtsstaat. Tot slot zijn er evaluatieve vragen gesteld over wat de leerlingen hebben geleerd over democratie en rechtsstaat, of, en zo ja wat, ze thuis verteld hebben over het DemocratieLAB en wat ze van het DemocratieLAB vonden.

Verschillende variabelen zijn gemeten aan de hand van één vraag: stemintentie, subjectieve kennis ten opzichte van democratie en subjectieve kennis ten opzichte van de rechtsstaat, interesse in politiek en hoe vaak men praat over democratie en rechtsstaat. Andere vragen vormen gezamenlijk schaalconstructies. Aan de hand van de betrouwbaarheidstest Cronbach's Alpha, en factoranalyse, is gekeken of deze schalen betrouwbaar zijn.

Participatie-intentie is gemeten door te vragen of de leerlingen aan de volgende activiteiten zouden deelnemen: meedoen aan een demonstratie, politici volgen op internet, verkiezingsposters ophangen, meedoen aan een handtekeningenactie, met een politicus spreken en naar een discussie over een politiek onderwerp gaan. De vragen vormden gezamenlijk een betrouwbare schaal met voor vmbo een alpha (α) van .756 en voor vwo een alpha van .726.

De perceptie van politiek is gemeten door te vragen in hoeverre de leerlingen het eens waren met de volgende stellingen: politiek is meestal leuk, politiek is meestal saai, politiek is meestal belangrijk en politiek is meestal stom. De factoranalyse gaf aan dat de positieve en negatieve perceptie-items zich op één dimensie bevinden. De negatieve

attitude-items zijn gehercodeerd en de items vormden een betrouwbare schaal (α vmbo: .695 en α vwo: .666).

Politieke emoties zijn naar aanleiding van de factoranalyse opgedeeld in positieve en negatieve politieke emoties. De positieve emotie-items (blij, enthousiast en hoopvol) vormen voor zowel vmbo als vwo een zeer betrouwbare schaal (α vmbo: .817 en α vwo: .820). De negatieve emoties (boos, bang en verdrietig) vormen voor zowel vmbo als vwo een acceptabele schaal (α vmbo: .669 en α vwo .650).

De items van politiek zelfvertrouwen vormden voor zowel vmbo als vwo geen betrouwbare schaal. De items zijn daarom individueel meegenomen.

Alle items van objectieve kennis bij elkaar vormden geen betrouwbare schaal. Na het verwijderen van de items 'het parlement controleert de regering' en 'de regering wordt gecontroleerd door de regering', vormden de overgebleven acht items over democratie of geen democratie een acceptabele schaal voor vmbo (α vmbo: .745). Voor het vwo lag de alpha iets lager, maar nog net acceptabel om mee te nemen in het onderzoek (α vwo: .561). De zes items over vrije verkiezingen voor het vmbo vormden ook een betrouwbare schaal (vmbo α : .726). De andere kennisvragen voor zowel vmbo als vwo zijn als losse items meegenomen.

Resultaten

In de categorie democratisch gedrag is er een significante stijging te zien van stemintentie bij zowel de vmbo-leerlingen als de vwo-leerlingen. Groep 1 van het vmbo (voormeting, interventie, nameting) scoorde een gemiddelde van 2.90 op stemintentie vóór het bezoek aan het DemocratieLAB en 3.22 na het DemocratieLAB. Dat is een stijging van 0.32 op een schaal van 1 tot 4. De t-test geeft aan dat deze stijging significant is. Verder is het verschil tussen de voormeting van groep 2 en de nameting van groep 2 niet significant en is het verschil tussen de nameting van groep 1 en de nameting van groep 2 en het verschil tussen de nameting van groep 3 en de nameting van groep 4 wél significant. Hierdoor kan geconcludeerd worden dat de stijging van stemintentie onder vmbo'ers te danken is aan deelname aan het DemocratieLAB en niet aan toeval, externe factoren of de voormeting.

Tabel 4. Stemintentie vmbo (schaal 1-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.90	X	3.22
Groep 2	2.99	-	2.85
Groep 3	-	X	3.14
Groep 4	-	-	2.81
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: $p = .032^*$ Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: $p = .135$ Nameting groep 1 > Nameting groep 2: $p = .008^{**}$ Nameting groep 3 > Nameting groep 4: $p = .006^{**}$			
*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$			

Bij het vwo stijgt in groep 1 de intentie tot stemmen van 3.07 in de voormeting naar 3.40 in de nameting (tabel 5). Dit betekent een stijging van 0.33 op een schaal van 1 tot 4. In groep 2 is er zelfs een –niet significante- daling te zien in stemintentie. De andere vergelijkingen bevestigen dat de stijging in stemintentie veroorzaakt is door de interventie.

Tabel 5. Stemintentie vwo (schaal 1-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	3.07	X	3.40
Groep 2	3.30	-	3.08
Groep 3	-	X	3.33
Groep 4	-	-	2.94
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: $p = .004^{**}$ Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: $p = .081$ Nameting groep 1 > Nameting groep 2: $p = .006^{**}$ Nameting groep 3 > Nameting groep 4: $p = .002^{**}$			
*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$			

In eerste instantie is op de schaal participatie-intentie geen significante stijging of daling te zien bij zowel vmbo als vwo. Hoewel er bij het vmbo een significante stijging is van participatie-intentie in groep 1, laat de laatste vergelijking tussen de nameting van groep 3 en 4 zien dat de voormeting invloed heeft gehad op de stijging (tabel hier niet weergegeven). Als er echter gekeken wordt naar de individuele items is er wel een stijging te zien op verschillende items. Bij het vmbo is er een significante stijging te zien in de intentie mee te doen aan een demonstratie, de intentie politici te volgen op internet en naar een discussie te gaan over politiek (zie tabel 6, 7 en 8).

Tabel 6. Participatie-intentie vmbo – Demonstratie (schaal 0-5)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	1.62	X	2.01
Groep 2	1.64	-	1.63
Groep 3	-	X	1.81
Groep 4	-	-	1.44
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: $p = .038^*$ Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: $p = .966$ Nameting groep 1 > Nameting groep 2: $p = .031^*$ Nameting groep 3 > Nameting groep 4: $p = .034^*$			
*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$			

Tabel 7. Participatie-intentie vmbo – Internet (schaal 0-5)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	1.20	X	1.56
Groep 2	1.36	-	1.17
Groep 3	-	X	1.47
Groep 4	-	-	1.14
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: $p = .045^*$ Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: $p = .144$ Nameting groep 1 > Nameting groep 2: $p = .015^*$ Nameting groep 3 > Nameting groep 4: $p = .046^*$			
*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$			

Tabel 8. Participatie-intentie vmbo – Discussie (schaal 0-5)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	1.35	X	1.87
Groep 2	1.42	-	1.46
Groep 3	-	X	1.62
Groep 4	-	-	1.22
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: $p = .008^{**}$ Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: $p = .796$ Nameting groep 1 > Nameting groep 2: $p = .025^*$ Nameting groep 3 > Nameting groep 4: $p = .032^*$			
*** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$			

Bij de vwo-leerlingen is alleen een significante stijging te zien bij de intentie mee te doen aan een handtekeningenactie (tabel 9). Verder ligt de intentie tot participeren in het algemeen wat hoger bij de vwo-leerlingen dan bij de vmbo-leerlingen.

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.16	X	2.60
Groep 2	2.13	-	2.15
Groep 3	-	X	2.46
Groep 4	-	-	2.07
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .007** Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .913 Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .015* Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .026*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Tot slot is er in de categorie democratisch gedrag gekeken of de leerlingen meer zijn gaan praten met ouders, vrienden of klasgenoten over democratie en rechtsstaat. Er blijkt een significante stijging van het praten over democratie te zijn onder vwo-leerlingen (tabel 10). Er is een stijging van 0.29 in groep 1 op een schaal van 0-4. De vergelijkingen met de andere groepen bevestigen dat de stijging veroorzaakt is door het DemocratieLAB. Er is geen stijging of daling bij het vmbo wat betreft het praten over democratie of rechtsstaat, noch een stijging of daling bij het vwo wat betreft het praten over de rechtsstaat.

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.80	X	3.09
Groep 2	2.77	-	2.80
Groep 3	-	X	3.05
Groep 4	-	-	2.69
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .043* Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .823 Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .026* Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .043*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

In de categorie houding ten opzichte van democratie en rechtsstaat is er een significante stijging te zien in de politieke interesse van de vwo-leerlingen (tabel 11). In groep 1 scoren de vwo-leerlingen een gemiddelde van 2.85 op de voormeting en een gemiddelde van 3.09 op de nameting. Dat is een stijging van 0.24 op een schaal van 1-5. De andere vergelijkingen bevestigen dat de stijging veroorzaakt is door deelname aan het DemocratieLAB. Er is geen significante stijging of daling te zien in politieke interesse bij de leerlingen van het vmbo.

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.85	X	3.09
Groep 2	2.82	-	2.82
Groep 3	-	X	2.94
Groep 4	-	-	2.62
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .038* Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .975 Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .033* Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .045*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

In eerste instantie is er geen significante stijging of daling te zien in de perceptie van politiek bij zowel vmbo- als vwo-leerlingen. Wel is er bij het vmbo een significante stijging van de perceptie van politiek in groep 1. De laatste vergelijking tussen nameting van groep 3 en 4 laat echter weer zien dat de voormeting invloed heeft gehad op de stijging (tabel hier niet weergegeven). Als er echter gekeken wordt naar individuele items zijn er wél veranderingen te zien. Bij het vmbo is er een stijging te zien in 'politiek is meestal leuk', 'politiek is meestal belangrijk' en 'politiek is meestal *niet* stom' (tabel 12, 13 en 14). De negatieve politieke attitude-items zijn gehercodeerd, zodat geldt: 'hoe hoger het gemiddelde, hoe positiever de politieke attitude is'. Om deze reden is het woord *niet* toegevoegd in de tabel. Hoewel de stijging in groep 1 bij 'politiek is niet stom', niet significant is op het niveau van 5%, valt het wél binnen het significantieniveau van 10%. Dit betekent dat er met iets minder zekerheid gesteld kan worden dat de stijging niet berust op toeval. Op het item 'politiek is meestal niet saai' is geen stijging of daling te zien.

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	1.38	X	1.72
Groep 2	1.43	-	1.40
Groep 3	-	X	1.55
Groep 4	-	-	1.24
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .033* Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .787 Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .035* Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .042*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Tabel 13. Perceptie van politiek vmbo - Belangrijk (schaal 0-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.85	X	3.22
Groep 2	3.11	-	2.77
Groep 3	-	X	3.01
Groep 4	-	-	2.69
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = 0.010*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = 0.001			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = 0.000*			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = 0.050			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Tabel 14. Politieke attitude vmbo – Niet stom (schaal 0-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.30	X	2.58
Groep 2	2.58	-	2.26
Groep 3	-	X	2.41
Groep 4	-	-	2.04
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .059			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .011			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .033			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .046			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Ook bij de vwo-leerlingen is op de individuele items een verschil te zien. De leerlingen scoren na deelname aan het DemocratieLAB hoger op de politieke attitudes 'politiek is meestal leuk' en 'politiek is meestal belangrijk' (tabel 15 en 16). De negatieve politieke attitudes veranderen echter niet door het DemocratieLAB bij de leerlingen van het vwo.

Tabel 15. Politieke attitude vwo - Leuk (Schaal 0-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	1.65	X	2.93
Groep 2	1.55	-	1.46
Groep 3	-	X	1.74
Groep 4	-	-	1.43
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .032*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .443			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .001**			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .032*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Tabel 16. Politieke attitude vwo - Belangrijk (Schaal 0-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.97	X	3.21
Groep 2	3.12	-	2.94
Groep 3	-	X	3.25
Groep 4	-	-	2.88
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .046*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .185			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .030*			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .007**			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Verder is er geen significante stijging of daling te zien in de positieve en de negatieve emoties bij zowel de vmbo-leerlingen als de vwo-leerlingen. Alleen bij de vmbo-leerlingen is er een daling te zien in de politieke emotie boosheid (tabel 17). Ook hier zijn de negatieve items zo gehercodeerd, dat een stijging betekent dat de politieke emotie boosheid daalt.

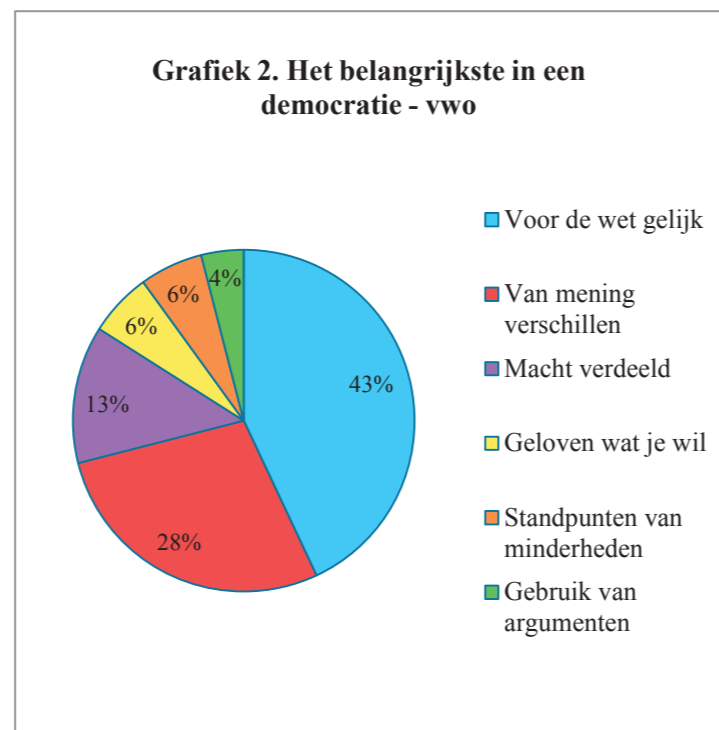
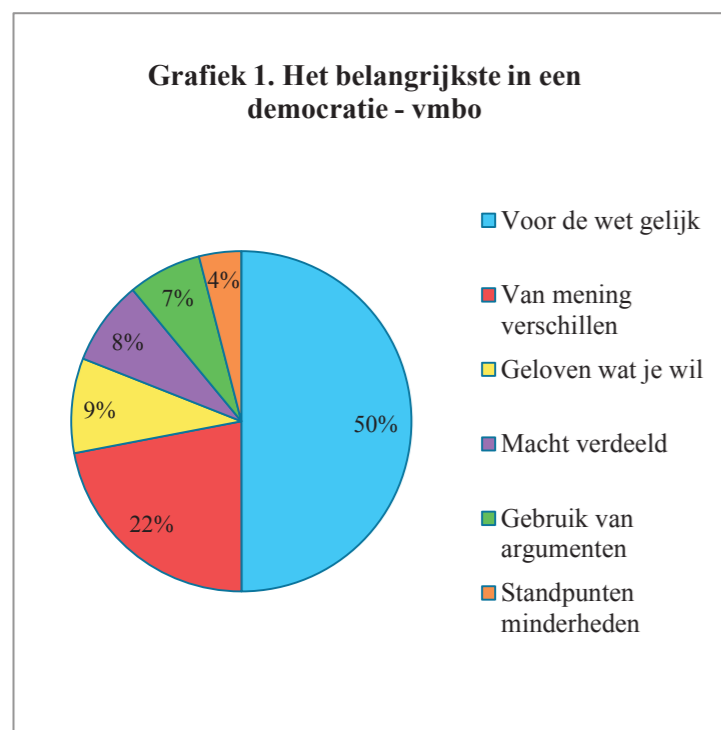
Tabel 17. Politieke emotie vmbo -Boos (schaal 0-4)			
Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	2.26	X	2.71
Groep 2	2.45	-	2.35
Groep 3	-	X	2.46
Groep 4	-	-	2.15
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .019*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .445			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .031*			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .038*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Verder is er bij zowel het vmbo als het vwo geen significante stijging of daling te zien in de politiek zelfvertrouwen-items.

Tot slot is er in de categorie houding ten opzichte van democratie en rechtsstaat gekeken wat de leerlingen het belangrijkste vinden in een democratie. Bijna 50% van de vmbo-leerlingen (217 van de 435) vindt het belangrijkste van het leven in een democratie 'dat iedereen voor de wet gelijk is' (grafiek 1). Dit wordt gevolgd door 'dat mensen het recht hebben om met elkaar van mening te verschillen' (94 van de 435) en 'dat je mag geloven wat je wilt' (39 van de 435). Verder staat bij meer dan 85% 'dat iedereen voor de wet gelijk is' in de top drie van wat de leerling het belangrijkste vindt van het leven in een democratie (373 van de 435). Daarnaast heeft ruim 68% van de leerlingen 'dat mensen het recht hebben om

met elkaar van mening te verschillen' (296 van de 435) in hun top drie en 51% van de leerlingen heeft 'dat je mag geloven wat je wilt' in hun top drie (223 van de 435). Het DemocratieLAB heeft geen significante impact op wat de leerlingen het belangrijkste vinden van het leven in een democratie.

Voor de vwo-leerlingen is 'dat iedereen voor de wet gelijk is' ook het belangrijkste van het leven in een democratie (grafiek 2). Ruim 43% van de leerlingen had dit ingevuld als belangrijkste aspect (145 van de 337). Net als bij de vmbo-leerlingen wordt dit gevolgd door 'dat mensen het recht hebben om met elkaar van mening te verschillen' (95 van de 337). Verder vindt bijna 14% van de vwo-leerlingen het belangrijkste van het leven in een democratie 'dat de macht verdeeld is over meerderen' (47 van de 337). De top drie laat dezelfde antwoorden zien. Bijna 85% van de leerlingen heeft 'dat iedereen voor de wet gelijk is' in de top drie staan. Verder staat bij ruim 75% van de leerlingen 'dat mensen het recht hebben om met elkaar van mening te verschillen' en bij ruim 56% van de leerlingen 'dat de macht verdeeld is over meerderen' in hun top drie.

Ook bij de vwo-leerlingen verschillen de antwoorden niet significant na deelname aan het DemocratieLAB. De antwoorden van de vmbo-leerlingen en de vwo-leerlingen verschillen dus nauwelijks.

In de categorie kennis is er alleen een significante stijging te zien in de kennis van de vmbo-leerlingen over het recht op gelijke behandeling (tabel 18). Waar bij de voormeting minder dan de helft van de leerlingen de vraag goed had (42%), had na deelname aan het DemocratieLAB meer dan de helft de vraag goed (62%). De significantie van de verschillen tussen de groepen laat zien dat de stijging in kennis te danken is aan deelname aan het DemocratieLAB.

Tabel 18. Objectieve kennis vmbo – gelijke behandeling (0-1)

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	.42	X	.62
Groep 2	.38	-	.38
Groep 3	-	X	.56
Groep 4	-	-	.41
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .013*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .946			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .001**			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .032*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Bij de leerlingen van het vwo is er een stijging te zien in kennis over vrijheid van meningsuiting en gelijke behandeling (tabel 19 en 20). Driekwart van de leerlingen had de vraag over vrijheid van meningsuiting in eerste instantie al goed beantwoord (75%). Het aantal leerlingen dat de vraag goed had stijgt significant naar 87%. Verder had meer dan de helft van de vwo-leerlingen de vraag over gelijke behandeling in de eerste instantie goed (61%). Dit stijgt significant naar 78% na deelname aan het DemocratieLAB.

Tabel 19. Objectieve kennis vwo - vrijheid van meningsuiting (0-1)

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	0.75	X	0.87
Groep 2	0.77	-	0.74
Groep 3	-	X	0.85
Groep 4	-	-	0.71
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1: p = .033*			
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2: p = .684			
Nameting groep 1 > Nameting groep 2: p = .037*			
Nameting groep 3 > Nameting groep 4: p = .039*			
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Tabel 20. Objectieve kennis vwo - gelijke behandeling (0-1)

Test	Voormeting	Interventie	Nameting
Groep 1	.61	X	.78
Groep 2	.54	-	.59
Groep 3	-	X	.84
Groep 4	-	-	.68
Nameting groep 1 > Voormeting groep 1:		p = .009**	
Nameting groep 2 > Voormeting groep 2:		p = .557	
Nameting groep 1 > Nameting groep 2:		p = .006**	
Nameting groep 3 > Nameting groep 4:		p = .022*	
*** p < .001; ** p < .01; * p < .05			

Er is geen significante stijging of daling te zien op de andere objectieve kennis-items noch op de subjectieve kennis-items. Er zijn geen significante verschillen in de effecten van het DemocratieLAB tussen jongens en meisjes. Een overzicht van de resultaten staat in tabel 21.

Tot slot zijn er aan de leerlingen die het DemocratieLAB gedaan hebben, bij de nameting vragen gesteld over of ze geleerd hebben van het DemocratieLAB, of, en zo ja wat ze thuis verteld hebben over de dag in Den Haag en wat ze vonden van het DemocratieLAB. Een ruime meerderheid van de vmbo-leerlingen geeft aan 'wel wat' tot 'heel veel' geleerd te hebben over democratie in het DemocratieLAB (72%). Een minderheid geeft aan 'weinig' tot 'heel weinig' geleerd te hebben (28%). Een wat kleinere meerderheid van de leerlingen geeft aan 'wel wat' tot 'heel veel' geleerd te hebben over de rechtsstaat in het DemocratieLAB (58%). Ook een ruime meerderheid van de vwo-leerlingen geeft aan 'wel wat' tot 'heel veel' geleerd te hebben over democratie in het DemocratieLAB (72%). Ongeveer een even groot deel van de vwo-leerlingen geeft aan 'wel wat' tot 'heel veel' geleerd te hebben over de rechtsstaat in het DemocratieLAB (71%). Waar de leerlingen zich dus in eerste instantie bij de vraag naar hun subjectieve kennis niet in een hogere categorie inschalen na het bezoek aan ProDemos, geven ze bij een directe vraag wél aan dat ze geleerd hebben van het DemocratieLAB.

Verder gaf ongeveer de helft van de leerlingen van zowel vmbo als vwo aan dat ze thuis niets verteld hebben over de dag in Den Haag. Een groot deel van de leerlingen van het vmbo die wel iets hebben verteld, vertelden vaak 'wat ze gedaan hadden' en dat ze met tablets gewerkt hadden. Zo antwoordde een van de leerlingen: *'Ja, dat we met tablets hebben gewerkt, en dat het heel leerzaam was. Ik heb er veel van meegepikt.'* De leerlingen van het vwo gaven verder aan dat ze het leuk en interessant vonden. Ongeveer 20% van de

leerlingen vertelde thuis over de tablets en over het certificaat dat ze achteraf kregen. Voorbeelden van antwoorden zijn: *'Dat het erg leuk was vanwege de interactieve spelletjes en vragen, niet zoals een normaal museum'*, *'Ja, dat ze op een goede manier dingen uitleggen en het aantrekkelijk is voor jongeren'*, en *'Ja, ik verwachtte er niet veel van, want meestal is politiek saai, maar ik vond het leuk'*.

Tabel 21. Behaalde doelen van het DemocratieLAB door vmbo en vwo

Doelen	Vmbo	Vwo
Stemintentie	X	X
Participatie-intentie	-	-
Posters ophangen	-	-
Politici spreken	-	-
Demonstratie	X	-
Internet	X	-
Discussie	X	-
Handtekeningenactie	-	X
Praten over democratie	-	X
Praten over rechtsstaat	-	-
Politieke interesse	-	X
Perceptie van politiek	-	-
Leuk	X	X
Belangrijk	X	X
Stom	X	-
Saai	-	-
Politiek intern en extern zelfvertrouwen	-	-
Politieke kennis – gelijke behandeling	X	X
Politieke kennis - vrijheid van meningsuiting	-	X
Politieke kennis – andere items	-	-
Subjectieve kennis	-	-

Bovendien gaf meer dan de helft van de leerlingen van zowel vmbo als vwo aan dat ze het DemocratieLAB leuk en leerzaam vonden. De leerlingen van het vmbo bijvoorbeeld vonden het DemocratieLAB: *'Leuk en interessant, je leert sneller omdat je het ook voor je ziet'*, *'Vond het wel een leuke manier van werken, mogen ze op school doen als het aan mij ligt'* en *'Ik vond met die moderne spelletjes het makkelijkst om iets te leren'*. Een kwart van de

leerlingen gaf echter ook aan dat ze het DemocratieLAB saai of niet zo leuk vonden. Een vwo'er gaf aan dat het DemocratieLAB 'wel leuk en interessant was. Het is een leuke manier om iets te leren en er achter te komen wat je eigen houding is ten opzichte van de democratie'. Daarnaast vielen bij veel vwo'ers het geven van de speech en het maken van de poster in de smaak.

Tot slot gaven meerdere leerlingen zowel bij vmbo als bij vwo aan dat er te veel opdrachten waren in te korte tijd. Er waren vaak te veel leerlingen per onderdeel waardoor het chaotisch verliep en ze konden de opdrachten niet afmaken omdat ze naar een volgend onderdeel van de dag moesten. Een klein deel van de leerlingen gaf aan de opdrachten te ingewikkeld te vinden. Hier staat echter tegenover dat ook een klein deel van de leerlingen aangaf de opdrachten te makkelijk te vinden.

Conclusies

In dit onderzoek zijn de effecten van de interactieve tentoonstelling DemocratieLAB van ProDemos onderzocht bij leerlingen van het vmbo en het vwo. 778 leerlingen hebben meegedaan aan het onderzoek, waarvan 440 vmbo-leerlingen en 338 vwo-leerlingen. Door middel van het experimentele Solomon four-group design kon vastgesteld worden dat de gevonden effecten veroorzaakt zijn door het DemocratieLAB, en niet door toeval, externe invloeden of de voormeting. De beoogde effecten van het programma zijn opgedeeld in drie categorieën: democratisch gedrag, houding ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek en kennis over democratie, rechtsstaat en politiek. Door middel van het experiment kan vastgesteld worden of het DemocratieLAB positieve effecten heeft op zowel de vmbo-leerlingen als de vwo-leerlingen in alle drie categorieën.

In de categorie *democratisch gedrag* wordt duidelijk dat zowel de vmbo-leerlingen als de vwo-leerlingen na deelname aan het DemocratieLAB eerder geneigd zijn om – zodra ze dat mogen – te gaan stemmen, dan vóór deelname aan het DemocratieLAB. Verder is bij de vmbo-leerlingen de intentie gestegen om mee te doen aan een politieke demonstratie, politici te volgen op internet en een politieke discussie te voeren. De vwo-leerlingen zijn verder eerder geneigd mee te doen aan een handtekeningenactie. Ook geven de vwo-leerlingen aan dat ze meer praten over democratie met hun ouders, vrienden en klasgenoten dan vóór het DemocratieLAB, en dat hun interesse in politiek is gestegen.

In de categorie *houding ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek* geven zowel de vmbo'ers als vwo'ers aan dat ze politiek leuker en belangrijker vinden dan vóór hun deelname aan het DemocratieLAB. Hoewel bij zowel vmbo als vwo de positieve politieke attitude stijgt, is er alleen een daling te zien in negatieve politieke attitude bij vmbo. De leerlingen vinden politiek minder stom na deelname aan het DemocratieLAB. De vmbo-leerlingen voelen zich verder minder boos als ze aan politiek denken na hun deelname aan het DemocratieLAB. Zowel de vmbo'ers als vwo'ers vinden het belangrijkste in een democratie dat iedereen voor de wet gelijk is, gevolgd door dat mensen het recht hebben om van elkaar te verschillen. Hoewel er na deelname aan het DemocratieLAB wat kleine verschuivingen zijn, blijven de meeste vmbo'ers en vwo'ers bij hun mening.

In de categorie *kennis* stijgt bij zowel de vmbo'ers als de vwo'ers de kennis over het recht op gelijke behandeling. Bij het vwo is er verder nog een stijging te zien in kennis over de vrijheid van meningsuiting. Het DemocratieLAB heeft verder geen positieve of negatieve effecten gehad op de intentie posters op te hangen, politici te spreken, te praten over de rechtsstaat, 'politiek saai vinden', intern en extern zelfvertrouwen en subjectieve en sommige objectieve kennis-items.

Over het algemeen vonden de leerlingen het DemocratieLAB leuk, interessant en leerzaam. Vooral de tablets vonden de leerlingen een positieve, moderne en interactieve toevoeging. Een deel van de leerlingen vond het saai of had het gevoel te weinig tijd te hebben voor alle onderdelen. Inmiddels heeft ProDemos het mogelijk gemaakt het aantal opdrachten flexibel af te stellen op de groep en de beschikbare tijd.

Een beperking in dit onderzoek is de controlegroep. In het ideale geval zou de controlegroep precies hetzelfde programma gevolgd hebben als de experimentele groep met als enige uitzondering het DemocratieLAB. De controlegroepen in dit onderzoek hebben een alternatief programmaonderdeel gekregen. Dit doet geen afbreuk aan de effecten die gevonden zijn. Het onderzoek heeft gemeten of het DemocratieLAB meer, minder of evenveel bijdroeg aan het Programma Politiek in vergelijking met een alternatief onderdeel.

Al met al kan gesteld worden dat ondanks het feit dat het programma slechts een uur van het bezoek aan ProDemos beslaat, het positieve effecten heeft op de middelbare scholieren. Vooral in de categorieën gedrag en houding boekt de interactieve tentoonstelling resultaten. Daarnaast wordt het DemocratieLAB door het merendeel van de leerlingen positief beoordeeld.

Referenties

- Babbie, E. 2009. *The Practice of Social Research*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth Publishing Company.
- Brookfield, S.D. 1983. *Adult learning, adult education and the community*. Milton Keynes Open University Press.
- CBS. 2014. Bevolking Trend- Bevolking, generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering. StatLine-tabellen. 16 mei 2014. Available at: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37325&D1=0&D2=a&D3=0&D4=0&D5=2-4,11,38,46,95-96,137,152,178,182,199,220,237&D6=0,4,8,12,16,I&HD=150208-2227&HDR=T,G2,G3,G5&STB=G1,G4>
- Damon, W. 2001. "To Not Fade Away: Restoring Civic Identity Among the Young," in Diane Ravitch and Joseph P. Viteritti (eds.), *Making Good Citizens*. New Haven: Yale University Press, 122–141.
- Galston, W.A. 2001. 'Political knowledge, political engagement and civic education.' *Annual Review of Political Science* 4: 217-234.
- Jarvis, P. 2008. *Democracy, lifelong learning and the learning society – Active citizenship in a late modern age*. London: Routledge.
- Jennings, M.K. en R.G. Niemi. 1981. *Generations and politics*. N.J.: Princeton University Press.
- Milner, H. 2010. *The Internet generation; Engaged citizens or political dropouts*. Medford, MA: Tufts University Press.
- ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Jaarverslag 2013, Den Haag: ProDemos.
- ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. 2014. *Visitatie ProDemos 2014, Eindrapport*, juli 2014. Den Haag: ProDemos.
- Solomon, R.L. 1949. 'An extension of control Group design.' *Psychological Bulletin* 46: 137-150.